

Р. І. Куртієв, Ф. Г. Туранли

Кримські татари

КРИМСЬКІ ТАТАРИ – народ, автохтонне населення Криму. Самоназва – къырымта-тарлар. Компактно проживають у Сімфероп., Бахчисарай., Білогір., Джанкой. р-нах [Автономної Республіки Крим](#), Херсон. і Запорізь. обл. (за переписом 2001, в Україні загалом мешкало 243,4 тис. К. т.), а також в Узбекистані (239 тис.), Туреччині (100 тис.), Румунії (22 тис.), Таджикистані (9,4 тис.), Болгарії (5,8 тис.), РФ (3,9 тис.). К. т. розмовляють [кримськотатарською мовою](#), що належить до тюрк. групи алтай. мовної сім'ї, за віросповіданням – переважно мусульмани-суніти. Етнонім «татари» вперше використаний у письм. джерелах 732 на позначення монголо-тюрк. племені, яке мешкало на тер. Монголії (наприкінці 12 ст. майже повністю знищене монголами Чингізхана та китай. військами царства Цзінь). У 13 ст. ним почали називати кочові племена монголів і тюрків, які у 1220–40-х рр. здійснили агресію у Сх. і Центр. Європу, зокрема захопили Крим. п-ів. Етнонім «К. т.» поширився від 1475 із появою на Пд. узбережжі Криму турків. Формування кримськотатар. нації відбулося у період розвитку Крим. ханства (15–18 ст.). Основу антропол. типу становлять представники європеїд. раси, у деяких груп присутні монголоїдні домішки. До депортації 1944 (див. [Депортація](#)) виокремлювали 3 субетнічні групи К. т.: степ. (самоназва – кыпчак), гір. (тат) і пд.-бережні (ялыбойлю). Степ. К. т. – монголоїди, близькі за походженням і культурою до пн.-кавказ. ногайців, до складу яких увійшли нащадки половців; гір. і пд.-бережні – тюркізовані та ісламізовані нащадки тавроскіфів, готів, греків, ґенуезців, венеціанців, вихідців із Малої Азії, Грузії, Пн. Кавказу, слов'ян. земель. Після депортації відмінності між субетніч. групами знівельовано. На думку деяких дослідників, процес зародження етніч. ядра кримськотатар. народу розпочався у складі Херсонеса, Боспор. і Скіф. царств (7 ст. до н. е. – серед. 3 ст. н. е.), Хазар. каганату, печеніго-кипчац. союзу племен (11–13 ст.), Золотоордин. улусу, ґенуез. колонії та Мангуп. князівства (2-а пол. 13 – 1-а пол. 15 ст.). На час приходу до Криму монголо-татари за віросповіданням були шаманістами-тенґріанцями. Розповсюдження [ісламу](#) на Крим. п-ові розпочалося у 2-й пол. 13 ст., інтенсивна ісламізація (суніт. напрям) – у 1320-х рр. Поступово склалася розгалужена реліг. адм. система на чолі з ханом. Він представляв владу осман. султана, якого водночас вважали халіфом – духов. і політ. лідером мусульман. реліг. системи. Окрім хана, до неї входили: муфтії (вища духовна особа, що дає юрид. тлумачення тверджень Корану стосовно безпрецедент. справи; у випадку погодження з ін. муфтіями надалі це

тлумачення – фетва – стає прецедентом), реліг. судді, монастирі дервішів, мережа шкіл при мечетях (медресе, мектебе). Надалі реліг. адм. система зазнала змін. На поч. 19 ст. на тер. Криму (без Ялтин. пов.) діяло 1556 мектебе, 1890 – лише 275. Нині переважна більшість К. т. підпорядк. [Духовному управлінню мусульман Криму](#), меншість – [Духовному управлінню мусульман України](#).

У політ. історії К. т. виокремлюють декілька періодів: монголо-татар., або золотоордин. (серед. 13 ст. – 1437), коли було створ. перше протодерж. утворення К. т. у Криму – Крим. юрт; доба Крим. ханства (1437–1783); втрати незалежності та входження до складу Рос. імперії (від 1783) і СРСР (від 1922); репатріації до Криму (від кін. 1970-х рр.). Ще у монголо-татар. (золотоордин.) період К. т. почали переходити до осілого способу життя, хоча у пн. частині Крим. п-ова елементи кочового господарства збереглися до серед. 18 ст., до поч. 15 ст. існував чіткий воєнізов. поділ насел. на тисячі, сотні, десятки. Цивіл. адм. систему очолював хан (виключно з династії Гіреїв), до неї входили: калга-султан (перша посад. особа після хана, як правило, його брат), нуреддин-султан (друга посад. особа після хана, виконував обов'язки його особистого посланця, глави місц. судів і гол. поліцей. нач.), каймакан (здійснював функції міністра з цивіл. справ), мурзи (старші родів), цивіл. чиновники. Тер. Крим. ханства поділено на бейлики – земел. володіння окремих родів (Ширін, Барин, Кипчак, Мансур, Седжет, Яшлав, Аргин) на чолі з бейами, яких обирали представники родів і затверджував хан. Землею володіли феодали, реліг. об'єднання та особисто вільні селяни. В основі правової системи – поєднання залишків домусульман. права (тьоре) з мусульман. шаріатом. Зберігалися релікти патріархал. ладу, полігамна родина, звичай кровної помсти. Як автономна держава у складі Осман. імперії у випадку воєн. необхідності Крим. ханство могло дати іноді до 100 тис. воїнів. До поч. 18 ст. щорічно або декілька разів на рік К. т. робили набіги на сусідні землі (особливо часто – на укр., що зумовлено геогр. близькістю) з метою захоплення здобичі та ясиру (невільників). У переважній більшості вони асимілювалися з К. т., особливо після звільнення з неволі. Приєднання Крим. ханства до Рос. імперії 1783 спричинило масову еміграцію К. т. до Осман. імперії (наступні хвилі еміграції – 1860–62, 1874–75, поч. 1890-х рр., 1902–03). На їхні землі переселялися крим. греки та вірмени, росіяни, українці, білоруси, болгары, німці та ін. За переписом 1897, у Таврій. губ. мешкало 189,8 тис., за переписом 1926, у Криму – 179,1 тис. К. т. Вони складали більшість у Судац., Бахчисарай., Ялтин., Севастоп. р-нах, м. Бахчисарай, Карасубазар (нині Білогірськ), Старий Крим. Нац.-культурне відродження К. т. кін. 19 – поч. 20 ст. пов'язане з діяльністю [І. Гаспринського](#), *Дж. Сейдамета*, *Н. Челебієв*, *А. Озенбашли*, які були провідниками та ідеологами кримськотатар. нації. 13 грудня 1917 1-й Курултай (з'їзд) К. т., який відбувся у Бахчисарай, ухвалив конституцію. Її опубліковано наступ. дня з метою проголошення Крим. Демократ. Респ., а 18 грудня створ. нац. уряд. Подальший розвиток кримськотатар. державності припинено внаслідок воєн. дій 1918–20 і встановлення на тер. Криму рад. влади (див. [Кримська Соціалістична Радянська Республіка](#), [Кримська Автономна](#)

[Соціалістична Радянська Республіка](#)). Голод 1921–23 у РФ призвів до загибелі десятків тисяч К. т. (за деякими оцінками – бл. 15 % від заг. кількості). У руслі започатк. рад. керівництвом політики «коренізації» Балаклав., Бахчисарай., Ялтин., Алуштин., Судац. р-ни оголошено нац. татар. р-нами; відкрито низку татар. шкіл і театр; виходили газети кримськотатар. мовою. Кер-во Крим. АРСР у той час складалося переважно з К. т. Однак незабаром цю політику згорнено, більшість кримськотатар. діячів ([В. Ібраїмова](#), *Б. Чобан-заде* та ін.) репресовано. Актом геноциду з боку рад. влади стала 1944 насильницька депортація К. т. переважно у Середню Азію за звинуваченнями у зраді батьківщини та співпраці з нім. окупац. режимом. Загалом вивезено бл. 190 тис. осіб (за переписом 1939, у Криму проживало 218 тис. К. т.), значна частина з яких загинула у дорозі та в перші роки заслання. 2012 А. Сеїтаблаєв зняв перший кримськотатар. повнометраж. х/ф і першу художню стрічку про депортацію К. т. «Хайтарма» («Повернення») та зіграв у ній гол. роль. Виразником боротьби кримськотатар. народу за повернення на батьківщину став [Кримськотатарський правозахисний рух](#), який виник після 20-го з'їзду КПРС (1956). У 1989 ВР СРСР засудила депортацію К. т. 1944, що стало поштовхом для їхнього масового повернення до Криму. За переписом 1989, у СРСР загалом мешкало 272 тис. К. т., з них 47 тис. – у Криму. За даними кримськотатар. дослідників, 1979 у Криму проживало 5, 1988 – 17,5, 1989 – 38, 1990 – 120, 1995 – 250 тис. К. т. (враховуючи тих, які не мали укр. громадянства). Наприкінці 1990-х рр. темпи повернення сповільнилися через фактичну заборону оселятися на давніх (до департації) місцях проживання, сутички з місц. пророс. шовіністами, антитатар. пропаганду, руйнування жител, погроми. Офіц. матеріал. допомогу реемігрантам надавав КМ України, неофіційну – Туреччина, Іран, араб. країни. Осн. вимоги К. т. після повернення на батьківщину: політ. реабілітація, створення нац.-територ. автономії, реалізація права на землю та частину майна, відновлення довоєн. топонімії Криму. Однією з форм сучас. кримськотатар. нац. руху є [Курултай кримськотатарського народу](#) (офіц. правового статусу в Україні не має) та його постій. орган – *Меджліс кримськотатар. народу*. К. т. мають своїх представників у ВР України, діє Рада представників кримськотатар. народу при Президентові України. У березні 2014 внаслідок воєн. інтервенції крим. землі були окуповані РФ.

Осн. заняттями К. т. у степ. р-нах Крим. п-ова традиційно було кочове скотарство, у гір.-прибереж. – зрошуване землеробство та відгінне скотарство. На Пд. узбережжі розвивалися виноградарство (понад 50 сортів), садівництво (персики, груші, яблука, горіхи), тютюнництво, на Зх. – рибальство, у Сх. Криму – шовківництво; допоміжні промисли у степу та горах – мисливство й бортництво. Важливу екон. роль відігравав видобуток солі. Серед ремесел найактивніше розвивалися візерунчаке ткацтво, вишивка шовком і золотими нитками, виробництво повсті, сукна, посуду, оброблення шкіри, різьблення на дереві, зброярство (ножі, кинджали, вогнепал. зброя), виготовлення ювелір. виробів (частина продукції експортувалася), селітри, пороху. Характерна особливість – вироб. спеціалізація

окремих поселень, зокрема Бакла відома як центр гончарства, Бахчисарай – виготовлення кованого мідного посуду, Карасубазар – виробів зі шкіри. Відмінності у госп-ві різних природно-клімат. зон зумовили актив. розвиток обміну й торгівлі між ними. Поселення кочових степ. К. т. склалися із великих розбір. (терме) та малих нерозбір. (отав) юрт, розташ. за родовим принципом; осілих – із жител, побуд. із саману чи ракушняка (калыб), заглиблених на 30–50 см у землю, вкритих землею, соломною або черепицею (двері розташ. тільки з Пд.). На Пд. узбережжі зводили одно- та двоповерх. (часто з верандами, які виступали над першим поверхом) кам'яні будинки терасами таким чином, щоб плоский дах нижнього будинку слугував двором для верхнього. У долинах р. Кача та Бельбек, ймовірно, під впливом готів, були поширені зрубні дерев'яні будинки. У кожному будинку обов'язково облаштовували баню (амам). Всередині стіни обмазували глиною, білили та прикрашали килимами, витинанками й полицями з мідним посудом, глинобитну підлогу застеляли повстю. Вздовж стін ставили низькі широкі дерев'яні дивани з подушками, шафи для постіл. білизни й одягу вбудовували у стіни. Як правило, будинки склалися з двох кімнат: одна – для чоловіків і гостей, друга – для жінок; у двоповерх. будинках нижній поверх використовували для госп. потреб. Характерна [кримськотатарська архітектура](#) (цивіл. і культова) веде свою історію від 14 ст. Традиц. кримськотатар. кухня вирізняється різноманітністю, особливо у гір.-лісовому та прибереж. регіонах, де вона нараховує бл. 20-ти перших і понад 80 других страв. У всіх регіонах улюбленими стравами були чибереки (чебуреки), екмек (хліб), татараш (різновид пельменів), кобэтэ (м'ясний пиріг), шорба (м'ясний суп), шишкебаб (шашлик), пилав (плов), серед напоїв – макъсма (буза), язма, айран, къатыкъ (різновиди кефіру). Чоловіки носили натіл. сорочку з прямим коміром (кольмек), шаровари (шальвари), підперезані кушаком, камзол, шапку з баранячого хутра із плоским верхом, на ногах – чарыки (постоли), чувяки, мэст (чоботи); жінки – кольмек, шальвари, зыбын або фистан (сукні), коклюк (нагрудник, прикрашений монетами), фес (оксамитова шапочка, прикрашена золотою вишивкою та монетами), пояс із широкою сріб. пряжкою, на ногах – папуч (туфлі), налын (дерев'яні сандалі). У звичаях, обрядах, легендах, казках, піснях і танцях К. т. переплелися традиції язичниц. вірувань та ісламу. Вони використовували 3 календарі: язичниц. землероб. (соняч.), у якому назви місяців відображали землероб. діяльність кримськотатар. народу й особливості клімату Криму; 12-річ. тюрк. (сх.); мусульман. місяч. (назви майже половини місяців відрізнялися від араб.). Найшанованіші з домусульман. свят – Хыдырлез (5–6 число першого тижня травня; завершення польових робіт і відгін отар на літні пасовища), Наврез (21 березня; день весняного рівнодення), Дервиза (21 вересня; день осіннього рівнодення), Йылбашы (22 грудня; Новий рік); мусульман. – Ораза-Байрам, Къурбан-Байрам. Див. також [Кримськотатарська етнографія](#), [Кримськотатарська література](#), [Кримськотатарське декоративно-ужиткове мистецтво](#), [Кримськотатарське образотворче мистецтво](#), [Кримськотатарське театральне мистецтво](#), [Кримськотатарський фольклор](#).

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вест. Европы. 1866. Т. 1;
2. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма. Т. 1–4. С.-Петербург, 1875;
3. Дударов П. Крымские татары. Москва, 1911;
4. Куфтин Б. А. Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. Москва, 1925;
5. Теревинская-Шенгер Н. Крымские татары // Рус. антропол. журн. 1928. Т. 17, вып. 1–2;
6. Рефатов А. Кърым татар йырлары. Сф., 1932;
7. Бахшиш Ибр., Бахшиш Ил. Кърым татар йырлары. Сф., 1940;
8. J. Kirimal. Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917–1918. Emsdetten, 1952;
9. Шерфединов Я. Звучит Кайтарма. Ташкент, 1978;
10. Кримські татари. Історія і сучасність. (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Мат. міжнар. наук. конф. (Київ, 13–14 трав. 1994). К., 1995;
11. Куртиев Р. И. Календарные обряды крымских татар. Сф., 1996;
12. Його ж. Крымские татары: этническая история и традиционная культура. Сф., 1998;
13. Зінченко Ю. Кримські татари: Істор. нарис. К., 1998;
14. Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941 гг.). Сф., 1999;
15. Керимов И. А. «Живая» история Гаспринского. По материалам газеты «Терджиман» 1883–1914 гг. Сф., 1999;
16. Акчуріна-Муфтієва Н. Етнографічні дослідження кримськотатарського житла // НТЕ. 2005. № 1;

17. Крымские татары: Хрестоматия. Сф., 2005;
18. Галичанець М. Наш Український Крим: життя українців на півострові. Т., 2007;
19. Рославцева Л. И. Крымские татары: Историко-этногр. исследование. Москва, 2008;
20. Хаяли Р. И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке. Сф., 2008;
21. Туранли Ф. Тюркські джерела до історії України. К., 2010.

Бібліографічний опис:

Кримські татари / Р. І. Куртієв, Ф. Г. Туранли // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-192>. – Останнє поновлення : 2023.

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).